

<https://helda.helsinki.fi>

Näkökulma kaupunkiympäristön historiaan

Hannikainen, Matti

Gaudeamus

2018

Hannikainen , M 2018 , Näkökulma kaupunkiympäristön historiaan . julkaisussa M O
Hannikainen , M Danielsbacka & T Tepora (toim) , Menneisyyden rakentajat : teorialat
historiantutkimuksessa . Gaudeamus , Helsinki , Sivut 216-231 .

<http://hdl.handle.net/10138/309813>

unspecified

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

NÄKÖKULMA KAUPUNKIYMPÄRISTÖN HISTORIAAN

MATTI O. HANNIKAINEN

Ympäristöhistoriassa tutkitaan ihmisen ja luonnon suhdetta menneisyydessä. Alan tutkimuksissa pyritään yhdistämään kaksi näkökulmaa: miten ihmisen toiminta ja tapahtumat luonnossa ovat vaikuttaneet ympäristön kehitykseen ja toisaalta millaisia näkemyksiä luonnosta on eri aikoina esitetty. Perinteisen, useiden tutkijoiden esittämän näkemyksen mukaan ympäristöhistoriassa tutkitaan, miten luonto ja ympäristö näkyvät (ihmisen toimintaan liittyvissä) historiallisissa tapahtumissa ja prosesseissa ja millä tavalla ne vaikuttavat historialliseen muutokseen tai selittävät sitä.¹ Ympäristöhistoriaa leimaa kuitenkin näkemysero siitä, mitä on luonto ja mitä on ympäristö, ja tämä on vaikuttanut tutkimuskohteiden valintaan. Lisäksi ympäristöhistoriassa ihmisen asema on kiistanalainen (toisin kuin kaupunkihistoriassa), mikä vaikuttaa tutkimuksille välttämättömien käsitteiden määrittämiseen.² Ihminen kuitenkin vaikuttaa omaan ympäristöönsä niin suoraan kuin välillisestikin. Kaupunkeja ja muita ihmisen muokkaamia ympäristöjä käsittelevät tutkimukset ovat yleistyneet vasta 2000-luvun kuluessa, mutta näistä tutkimuskohteista on tullut hyvin suosittuja.³

Niin ympäristö- kuin kaupunkihistoriankaan tutkimuksia ei yleensä yhdistä mikään yksi teoreettinen lähestymistapa, vaan niille on ominaista käytettyjen käsitteiden sekä näkökulmien monipuolisuus.⁴ Käsitteet tarjoavat työkalun molempien alojen tutkimusten teoretisointiin. Toisin sanoen ne auttavat tarkastelemaan tutkittavaa aihetta useista eri näkökulmista, jäsentämään tutkimusta ja liittämään yksittäiset tutkimukset osaksi laajempaa aiheesta käytävää tieteellistä keskustelua.

Käsitteet mahdollistavat tutkittavan aiheen vertaamisen muihin samankaltaisiin tapahtumiin. Useat tutkijat, kuten historioitsija Marjatta Hietala, korostavat käsitteiden määrittämisen välttämättömyyttä kaikessa historian tutkimuksessa.⁵ Teorioiden tapaan myös käsitteet on herkistettävä historialle, eli ne on asetettava tutkittavan ajan ja kulttuurin yhteyteen. Käsitteen määrittäminen ja siihen liittyvien ongelmien ja näkökulmien avaaminen ovat olennaisia tutkimuksen rakentamisen osia, mutta tämä prosessi jää usein piiloon yleisöltä eli lukijoilta. Tässä luvussa esittelen käsitteiden avulla tutkimusta teoretisoivaa lähestymistapaa käyttämällä esimerkkinä omaa väitöskirjatutkimustani Lontoon viheralueista vuosina 1920–2000.⁶ Paneudun ensin keskeisen käsitteen – viheralueen – määrittämiskysymyksiin ja tämän jälkeen tarkastelen kyseiseen käsitteeseen liittyviä tutkimuksellisia juonteita ympäristöhistorian ja kaupunkihistorian näkökulmista.

KÄSITTEEN VALINTA

Sekä kaupunki- että ympäristöhistorian tutkimusta hallitsee käsitteitä lähtökohtanaan pitävä lähestymistapa selkeän ja yhtenevän teoreettisen näkökulman sijaan. Toisin kuin esimerkiksi yleisesti yhteiskunta- tai luonnontieteissä, historia-alan tutkimuksissa ei ensisijaisesti pyritä testaamaan yhdestä teoreettisesta näkökulmasta johdettuja hypoteeseja. Sen sijaan tutkijat valitsevat omaa tutkimustaan jäsentäviä teoreettisia malleja tai näkökulmia useista eri tieteistä. Yhteiskuntatieteellistä ympäristötutkimusta Suomessa vakiinnuttanut Ilmo Massa pitää teoriaa kuitenkin välttämättömänä ympäristötutkimukselle: ”Teoriaan perehtymällä tutkijalla on mahdollisuus olla vuorovaikutuksessa aikaisemmin samaa aihetta käsitelleiden tutkijoiden kanssa. Teoriasta löytyvät avaimet menetelmään, aineistojen valintaan, analyysiin sekä tuloksiin ja niiden pohdintaan.”⁷ Massa tavoittaa päätelmässään ylevän tutkimuksellisen ideaalin, vaikka useimmissa historian tutkimuksissa kyseisen ideaalin soveltaminen on vaikeaa. Historiassa teoria voi toki soveltua yleistämiseen, mutta mitään yleistä historian teoriaa ei ole. Yhtenäisen teorian tai teoreettisen näkökulman sijaan on tärkeämpää perustella, mihin teoreettiseen keskusteluun tutkimus osallistuu ja miten se vertautuu muihin aiheesta tehtyihin tutkimuksiin. Tässä yhteydessä tutkimuksen yhdistämisen laajempaan tutkimusperinteeseen mahdollistaa

tutkimuksen käsitteellistäminen eli sen selvittäminen, mitä käsitteitä tutkija käyttää, miten hän määrittää käsitteet ja millä tavalla jäsentää tutkimuksensa. Vaikka käsitteet ovat usein abstraktioita, joita aikalaiset itse eivät käytä kuvatessaan toimiaan tai ympäristöään, tutkijoille ne ovat lähestulkoon välttämättömiä, koska niiden kautta tutkijat kykenevät asettamaan tutkittavan ilmiön osaksi laajempaa kokonaisuutta. Käsitteidenkin avulla tutkija voi näin teoretisoida tutkimuksensa.

Miksi päädyin jäsentämään tutkimusaihettani käsitteestä käsin? Onko viheralue tutkimus teorialtonta? Vaikka kiinnostus kaupunkien ympäristöhistoriaa kohtaan on kasvanut, viheralueita on tutkittu yllättävän vähän. Myös niiden historiaan liittyvä teoreettinen keskustelu on vähäistä, vaikka osa tutkijoista onkin yrittänyt kehittää soveliaista teoreettista viitekehystä.⁸ Näiden teoreettisten rakennelmien ongelmana on kuitenkin ollut niissä käytettyjen käsitteiden yksipuolinen määrittely, kuten myöhemmin osoitan. Omassa työssäni tärkein peruste valita juuri käsitelähtöinen näkökulma kumpusi tavoitteestani tutkia Lontoosta löytyviä keskenään erilaisia virkistyskäyttöön varattuja alueita yhtenä kokonaisuutena. Useissa tutkimuksissa viheralueisiin viitataan niiden erillisnimikkeillä, ja näihin kuuluvat muun muassa puisto (*park*), yhteismaa (*common*), puutarha (*garden*), puistikko tai leikkikenttä (*recreation ground, playground*), nummi (*heath*), ekologinen puisto (*ecological park*) ja luonnonsuojelualue (*nature reserve*).⁹ Lisäksi viheralueisiin katsotaan usein kuuluviksi kaupunkien rajojen sisällä sijaitsevat hautausmaat (*burial grounds, cemeteries*), metsät (*forest*) ja pellot (*fields*). Viheralueet kattavat Lontoon pinta-alasta huomattavan osan: luku vaihtelee laskutavasta riippuen lähes kolmanneksesta melkein puoleen (47 %).¹⁰ Tutkimuksessani määritin viheralueeksi sellaisen alueen, jota peittää kasvillisuus (joko täysin tai osittain) ja jota käytettiin vapaa-ajan viettoon.¹¹ Esimerkiksi pellot (tuotantoalueita) ja hautausmaat eivät olleet virkistyskäytössä, joten kasvillisuuspeitteestä huolimatta en laskenut niitä viheralueiksi.

Tutkijat yrittävät usein löytää sellaisen teoreettisen näkökulman, jonka avulla he pystyvät hahmottamaan ja mallintamaan tutkimuksensa. Käytännössä he kehittävät useita näkökulmia yhdistävän teoreettisen viitekehyksen.¹² Viitekehyksellä tutkijat määrittävät ne tieteenalat ja tutkimussuuntaukset, joiden keskusteluihin he omalla tutkimuksellaan osallistuvat. Samalla he määrittävät ne näkökulmat, joista he tarkastelevat valitsemiaan käsitteitä. Näin yksittäinen käsite läpäisee

parhaimmillaan useita historiallisia kerrostumia. Se ei rajaudu – eikä sitä tulekaan rajata – vain yhden tieteenalan näkökulmasta.¹³ Rakentaakseni aikaisempaa perusteellisemmän tulkinnan suurkaupungin viheralueiden kehityksestä ja käytöstä pyrin yhdistämään aatehistoriallisen näkökulman (miksi viheralueita on tarvittu, ja mikä on ollut niiden merkitys esimerkiksi luontona kaupungissa?) kulttuuri- ja sosiaalishistorialliseen näkökulmaan (miten viheralueita on käytetty, ja ketkä niitä ovat käyttäneet?).¹⁴ Voidakseni vastata näihin kysymyksiin valitsin tutkimukseni tarkemmaksi viitekehyyksi kaupunki-, suunnittelu-, urheilu- ja ympäristöhistorian ja niiden näkökulmat. Näin saatoin tutkia mahdollisimman monipuolisesti niitä tekijöitä ja syitä, jotka ovat vaikuttaneet viheralueiden kehitykseen Lontoossa.¹⁵ En halunnut rajata tutkimustani vain yhteen näkökulmaan, kuten puistoarkkitehtuuriin tai kaupunkisuunnitteluun, toisin kuin lukuisissa aikaisemmissa tutkimuksissa on tehty. Pidän tärkeämpänä laajemman ja monipuolisemman kehityskaaren rakentamista.

Kuten edellä jo tuli esille, viheralueita käsittelevien tutkimusten yhtenä merkittävänä ongelmana on viheralueiden yhtenäisen määritelmän puuttuminen. Alueita on määritelty sen perusteella, sijaitsevatko ne kaupungissa, ovatko ne rakennettuja, onko niissä rakennuksia tai ovatko ne kaikille ihmisille avoimia. Koska käsite ei näin ole yksiselitteinen, sen käyttäminen edellytti eri käyttötapojen selvittämistä. Esimerkiksi Suomessa viheralueella on jo 1950-luvulla viitattu etenkin kaupunkien kaavoittamattomiin kasvillisuuden peittämiin alueisiin, kuten metsiin Helsingissä. Sitä vastoin Englannissa viheraluetta ryhdyttiin käyttämään vasta 1970-luvulla osana uutta ympäristöajattelua, ja käsitteenä sen käyttö yleistyi vasta 1990-luvulla.¹⁶

Kansainvälisessä tutkimuskirjallisuudessa viheralueita kuvaamaan on kehitetty erittäin monipuolinen käsitteistö (*urban green space, open green space, green open space* ja *open space*).¹⁷ Näiden käsitteiden ongelmana etenkin historian tutkimuksessa on kuitenkin se, että ne viittaavat ennalta määriteltyyn ja usein nykyhetkeen perustuvaan näkökulmaan. Esimerkiksi usein käytetty termi *open space* viittaa pikemminkin tietyn tyyppisten viheralueiden, kuten yhteismaiden, rakentamattomuuteen sekä näkemykseen niiden vapaasta käytöstä. Nämä ominaisuudet, rakentamattomuus ja vapaus, joihin termi *open* viittaa, muuttuvat kuitenkin kyseenalaisiksi tarkasteltaessa muita viheralueita, kuten puistoja. Suurin osa Lontoon puistoista, esimerkiksi

Regent's Park (Westminster/Camden) tai Burgess Park (Southwark), on itse asiassa rakennettuja. Useimpien puistojen käyttö ei myöskään ole ollut vapaata ja sääntelemätöntä. Ylipäänsä yksittäinen viheralue ei ole koskaan ollut täysin ”avoin”, vaan sen käyttöä on määritetty säännöillä.¹⁸ Esimerkkinä tästä lähes kaikki Lontoon puistot ovat aidattuja ja ne suljetaan öisin. Vuoteen 1965 saakka Lontoon viheralueet olikin jaettu puistoihin (*parks*), joihin kuuluivat aidatut, suljettavissa olevat viheralueet, sekä näitä avoimempiin alueisiin (*open space*), joihin lukeutuivat yhteismaat, nummet sekä metsät.¹⁹ On vielä huomioitava, että näiden virallisten sääntöjen lisäksi viheralueiden käyttöön ovat vaikuttaneet myös yhteiskunnalliset normit. Historiallisessa tarkastelussa termin *open space* käyttäminen viheralueiden synonyymina olisi siten ollut harhaanjohtavaa.

Myös termin *urban* käyttämisellä on pyritty erottamaan kaupunkien viheralueet niitä ympäröivän seudun viheralueista. Näiden alueiden välisiä eroja tai yhtäläisyyksiä ei kuitenkaan (virallisesti) määritetä. Toiseksi kaupunkia pidetään lähestulkoon itsestään selvästi tarkempaa määrittämistä tarvitsemattomana, mikä on virheellinen käsitys, kuten myöhemmin osoitan. Ympäristöhistorian tutkimuksissa on harvemmin tarkasteltu tilaa ja sen kehitystä, toisin kuin kaupunkihistoriassa tai etenkin kaupunkisuunnittelun historiassa. Minäkään en pyrkinyt tarkastelemaan viheralueita teoreettisesti tilan (*space*) tai paikan (*place*) käsitteillä. Tähän syynä oli se, että useat tilaa ja etenkin sen avoimuutta teoretisoivat mallit huomioivat harvemmin kyseisen tilan historiallisen kehityksen ja käytön.²⁰ Sen sijaan tavoitteenani oli tutkia aineistolähtöisesti, miten viheralueiden suunnittelu, rakentaminen, käyttö ja arvostus muuttuivat osana muuttuvaa suurkaupunkia 1900-luvulla. Käsitteenä viheralue tarjosikin monipuolisen näkökulman sekä ympäristö- että kaupunkihistorian polttopisteeseen: ihmisen toimintaan ympäristönsä suunnittelijana, muokkaajana, käyttäjänä ja kokijana.

VIHERALUE LUONTONA

Ympäristöhistorian kenties merkittävin teoreettinen kysymys on, kuinka luonto ja ympäristö määritellään. Tähän määrittelyyn liittyy myös kysymys ihmisen asemasta ja merkityksestä ympäristöhistoriassa.²¹ Luontoa ei ole enää yritetty määritellä kovinkaan usein huolimatta

sen keskeisestä asemasta ympäristöhistorian tutkimuksissa. Syynä tähän lieenee se, että länsimaisessa (historian)filosofiassa luonnon on nähty olevan kulttuurin ulkopuolella, jopa sen vastakohta.²² Ympäristöhistorian tutkimuksissa luonnolla on useimmiten kaksi olemusta: se on toisaalta ihmisestä riippumaton kaikkeus (vaikka ihminen voi vaikuttaa joihinkin sen osiin sekä muokata näitä osia) mutta samalla myös ihmisen kulttuurisesti kehittämä kuvasto kohdatuista ja kuvitelluista ilmiöistä ja eliöistä.²³ Ympäristöhistoriassa ei koskaan saavutetakaan täydellistä tieteellistä varmuutta luonnosta, koska historiallisissa lähteissä luonto fyysisenä ilmiöiden ilmentymänä muodostuu pääosin ihmisten kirjallisesti, tavalla tai toisella, välittämistä ja näitä ilmiöitä koskevista tiedoista. Luonnosta puhuttaessa on siten ensisijaisesti kysymys ihmisen muodostamasta luontokuvasta.²⁴ Se ”kulttuurinen luonto”, josta ympäristöhistoriassa puhutaan, on hybridi, jossa luonto ja ihminen ovat kytkeytyneet toisiinsa. Niiden toisistaan erottaminen on tutkimuksellisesti hedelmätöntä. Toki luontoa voidaan tutkia myös itsenäisenä toimijana,²⁵ mutta tällöin on vaarana, että tutkimukset ovat ensisijaisesti luonnonhistoriaa, jossa ei enää pyritä tutkimaan ihmisen ja luonnon vuorovaikutusta vaan keskitytään vaikkapa luonnonilmiöiden historiaan. Verrattuna luontoon ympäristö tarkoittaa jo lähtökohdaisesti sitä osaa luonnosta, jota ihminen havainnoi, kuvaa tai muokkaa tarkoituksiinsa.²⁶ Käsitteenä ympäristö kattaa kaiken ihmisen havainnoiman tai muokkaaman luonnon, niin maaseudun peltoineen kuin kaupungit viheralueineen. Historiassa ympäristö soveltuu tutkimusten lähtökohdaksi luontoa paremmin juuri siksi, että ihminen on keskeisessä asemassa ympäristön määrittäjänä.²⁷

Ympäristöhistoriassa kaupunkien asema ja merkitys on ollut kiistanalainen. Kaupungit nähdään usein epäterveellisinä, ongelmallisina ympäristöinä, mikä pohjautuu ikivanhaan ideaaliin maaseudusta luonnollisena ympäristönä. Tämä käsitteellinen ero leimaa kaupunkien sekä muiden ”rakennettujen” alueiden ympäristöä käsitteleviä tutkimuksia.²⁸ Näkökulmassa heijastuivat etenkin 1800-luvun romantiikasta kumpuava kaupunkivastaisuus sekä rajoittunut näkemys, jossa maaseutua pidetään teollistuvaa tai jo teollistunutta kaupunkia ”luonnollisempana”.²⁹ Myös erityisesti länsimaisen yhteiskunnan modernisaatiota kritisoivassa ekologisessa näkemyksessä on korostettu koskemattoman luonnon merkitystä ympäristöhistorian lähtökohdana. Luonnontieteellisen ja samalla luonnonhistoriallisen näkökulman kannattajille kaupungit ovat liian

selkeästi ihmisen muokkaamia eikä niistä löydy ”oikeaa” luontoa.³⁰ Toiset tutkijat taas korostavat kokonaisvaltaisempaa näkemystä. He tarkastelevat kaupunkeja nimenomaan ympäristöinä eli ihmisen ja luonnon toiminnan toisistaan erottamattomina luonnon ja rakennetun risteysinä eli hybrideinä.³¹ Tätä näkökulmaa hyödyntäneet tutkijat ovatkin osoittaneet, että luonto läpäisee kaupungit täydellisesti monin eri tavoin.³² Luonnon ilmiöt esimerkiksi vaikuttavat kaupunkien ympäristöjen kehitykseen ja käyttöön, kun ihmiset puolestaan muokkaavat ympäristöään omista syistään.³³ Kaupungeissa luontoa myös kehitty jatkuvasti sellaisille paikoille, joille sitä ei ole ensisijaisesti suunniteltu.³⁴ Aikaislähteiden tutkiminen ja niiden perusteella tehty käsitteen kontekstualisointi tarjoavatkin uusia näkökulmia käsitteeseen liittyvien vastakohtaisuuksien (omassa tutkimuksessani luonto–ympäristö ja luonto–kaupunki) avaamiseen ja purkamiseen.

Yksi kaupunkien ympäristöhistoriaan liittyvistä ongelmallisista käsitteistä on kaupunkiluonto (*urban nature*), jota käytetään niin luonnon kuin viheralueenkin synonyyminä useissa tutkimuksissa. Käsitettä hyödynnetään paljon, mutta se määritellään vain ani harvoin historian tutkimuksessa.³⁵ Mitä siis kaupunkiluonto on? Onko se merkittävästi erilaista kuin kaupunkia ympäröivien alueiden luonto? Onko sitä löydettävissä vain kaupunkien hallinnollisten rajojen sisältä? Miten viheralue on kaupunkiluontoa? Olennaista on selvittää, mitä kaupunkiluonto-käsitteellä oikeasti kuvataan ja mitä tutkijat sillä tarkoittavat, kun käyttävät kyseistä käsitettä. Kaupunkiluonto kannattaa mieltää nykyajan toimijoiden kehittämäksi ja käyttämäksi käsitteeksi. Sekä Eveliina Asikainen että Petteri Kummala toteavat ympäristöpolitiikan ja estetiikan tutkimuksissaan, että kaupunkiluonnon käsitteellistämisessä tärkeintä on ymmärtää kokemuksellisuuden merkitys. Käsitteessä siis heijastuvat nykyajan toimijoiden arvomaailma sekä näkemykset luonnosta osana kaupunkia.³⁶ Sitä vastoin historian tutkimuksessa on tärkeää kysyä, onko kaupungeissa ollut luontona pidettyjä alueita? Minkälaista luontoa esimerkiksi lontoolaiset arvostivat 1920-luvulla? Luonnolliseksi miellettyä ympäristöä ei 1920-luvulla löytynyt kaupungista, vaan 1960-luvulle saakka ainoastaan maaseudun katsottiin tarjoavan mahdollisuuden tutustua luontoon. Vasta 1970-luvulla kaupunkien ympäristön arvostus muuttui. Samaan aikaan yleistyi myös viheralue-käsitteen käyttö. Tuolloin rakentamatta jätettyjen tai käyttämättömien (teollisuus)alueiden merkitys uudenaikaisina luonnollisempina

viheralueina, kuten ekologisina puistoina ja luonnonsuojelualueina, kasvoi suhteessa perinteisiin puistoihin.³⁷ Kaupunkiluonto viittaa myös kokonaisuuteen, yhteen laajaan ja kaiken kattavaan ekosysteemiin. Sitä vastoin viheralueet edustavat vain yhtä osaa kaupungissa havaittavasta luonnosta. Näistä syistä pidin kaupunkiluontoa liian vahvasti niin ekologiseen kuin myös kokemukselliseen näkökulmaan perustuvana käsitteenä, jotta sillä voisi mielekkäästi jäsentää viheralueiden historiallista kehitystä.

Vastaavanlainen ongelma liittyy myös tutkijoiden intoon määrittää luonnollisuutta. Useat tutkijat jakavat ympäristön rakennettuun ja luonnolliseen ja pyrkivät erottamaan ihmisen muokkaaman ympäristön alkuperäisestä luonnosta. Onko tällainen jako kannattava, jos ympäristö on ihmisen ja luonnon muodostama hybridi? Voiko vastaavasti viheralueita jakaa rakennettuihin ja luonnollisiin? Varhaisemmissa tutkimuksissa viheralueiden kehitystä on yritetty tulkita luonnon arvon ja merkityksen muutoksena eli viheralueiden rakentamista on peilattu suoraan niiden luonnollisuuteen. Tällainen selitysmalli muodostuu ongelmalliseksi, sillä se perustuu lähes väistämättä nykyaikaiseen luonnontieteiden muokkaamaan näkemykseen luonnosta ja luonnollisuudesta. Historiassa olennaiset kysymykset siitä, miksi erilaisia viheralueita on rakennettu, miten niitä on käytetty ja miten ne on koettu luontona, jäävät vaille vastausta. Lähtökohtaisesti onkin tärkeämpää ymmärtää, että niin luonto kuin kaupunki ja viheralueetkin ympäristöinä muuttuvat jatkuvasti.³⁸ Historiallisten luontokäsitysten vertaaminen on todellisuudessa hyödytöntä eikä ympäristöhistoriassa yrityksillä määrittää alkuperäinen luonto oikeastaan ole merkitystä.³⁹ Oleellisempaa on huomioida useiden luonnollisiksi miellettyjen ympäristöjen, kuten metsien, peltojen sekä puistojen, olevan todellisuudessa joko rakennettuja tai ihmisen pitkäaikaisen lähes huomaamattoman käytön muokkaamia.⁴⁰ Samoin Lontoossa viheralueet ovat kiistattomasti osa luontoa, vaikka ne ovat ihmisen jatkuvasti rakentamia ja muokkaamia. Erityisesti puistot ovat idealisoituja kuvauksia oman rakentamisaikakautensa mielikuvasta siitä, millainen luonnon tulee olla. Kuitenkin ihmisten paikkatietoisuus korostaa puistojen luonnollisuutta suhteessa niitä ympäröiviin rakennuksiin.⁴¹ Asettamalla pelkästään luonnollisuuden viheraluetutkimuksen lähtökohdaksi tutkijat jättävät huomiotta viheralueiden väliset erot. Lontoossa iältään nuoremmat kunnalliset puistot ovat lajistoltaan köyhempiä verrattuina

iäkkäämpiin kuninkaallisiin puistoihin saati yhteismaihin tai metsä-alueisiin.⁴² Tämä näkemys ei kuitenkaan perustu aikalaisten käsityksiin vaan nykyiseen tietoomme ja ymmärrykseemme ekologiasta. Luonnonmukaisuus oli toki osa Lontoon viheralueiden viehätystä jo aikaisemminkin mutta eri tavalla verrattuna nykyiseen, ekologiseen tietoon perustuvaan näkemykseemme ”luonnollisesta”.⁴³ Jos viheralueita tutkitaan vain niiden lajiston monimuotoisuuden selvittämiseksi, niiden monipuolisempi historia jää tutkimatta. Se, miten Lontoon viheralueita käytettiin, ja se, miten lontoolaiset mielsivät ne luonnoksi 1900-luvulla, olivat tutkimuksessani tärkeämpiä tutkimuskysymyksiä kuin se, olivatko tietyt viheralueet luontoa vai eivät.

Toisin kuin kaupunkihistoriassa, ympäristöhistoriassa tutkijoiden koulutustausta on usein oleellinen tieto tutkimusten ymmärtämiselle. Useiden tutkimusten lähtökohtana on jonkin nykyisen ympäristöön liittyvän ongelman selittäminen. Tämä voi johtaa siihen, ettei tutkittavien toimijoiden ajatuksia ja päätöksiä aseteta heidän oman aikansa tietämyksen ja tavoitteiden yhteyteen vaan tutkija tulkitsee niitä oman aikansa tiedon perusteella.⁴⁴ Vaikka Jorma Kalela toteaa, että historian yhtenä tehtävänä on tutkia ilmiön tai ilmiöiden kehitystä nykyiseen tilaansa,⁴⁵ on yhtä tärkeää selvittää tutkittavana aikakautena niistä vallinneita näkemyksiä. Ymmärtämättömyys menneen ajan ihmisten tavoitteista, keinoista ja kulttuurista voi nimittäin tuottaa hyvin kyseenalaisia, moralisoivia ja jossain määrin epäoikeudenmukaisia näkemyksiä heidän valinnoistaan ja toimistaan. Saksalainen historioitsija Joachim Radkau korostaakin aikalaiskäsitysten ymmärtämistä tärkeänä osana ympäristöhistorian tutkimuksia ja varoittaa liian yksioikoisista, pelkästään nykyisiin käsityksiin perustuvista lähdekritiikittömistä tulkinnoista.⁴⁶ Tässä mielessä käsitteiden kontekstualisoiminen eli niiden tarkasteleminen suhteessa tutkittavan ajan asenteisiin ja arvoihin on välttämätöntä laadukkaalle historian tutkimukselle. Tämä on myös ympäristöhistorian tärkein anti yleisesti koko ympäristötutkimukselle.

VIHERALUE KAUPUNKI(SUUNNITTELU)HISTORIASSA

Kaupunkihistoriassa tutkimus painottuu kaupunkien keskinäiseen vertailemiseen sekä laajemmin kaupungistumista käsitteleviin esityksiin. Sitä vastoin esimerkiksi urbanisoitumista mallintavien teorioiden

merkitys on jäänyt melko vähäiseksi. Ylipäänsä kaupunkien, kuten Lontoon, määrittäminen voi olla hyvin ongelmallista.⁴⁷ Lontoo esimerkiksi oli kasvanut yli hallinnollisten rajojensa jo 1500-luvulla, ja sen kasvu jatkui pääosin suunnittelemattomasti pitkälle 1900-luvulle saakka.⁴⁸ Myös Lontoon hallinnollinen rakenne on monimutkainen. Suurin osa Lontoon historiasta on kirjoitettu joko City Corporationin tai kaupungin niin sanotun keskushallinnon eli Lontoon kreivikunnan valtuuston (*London County Council*, 1889–1965) ja Suur-Lontoon valtuuston (*Greater London Council*, 1965–1986) aineistojen perusteella. Tutkimuksessani tarkastelin kaikkia niitä toimijoita, jotka osallistui-
vat viheralueiden kehitykseen Lontoossa voidakseni jäsentää eli teoretisoida keskeiset toimijat sekä niiden edustamat toiminnalliset tasot. Lontoon kaupungin hallinnon jakaminen kansalliseen, seudulliseen (*county*) ja paikalliseen hallintoon (*borough*) tarjosi mahdollisuuden tarkastella viheralueiden kehitystä keskenään limittäisillä tasoilla. En myöskään jättänyt huomiotta yksityisten maanomistajien ja järjestöjen vaikutusta. Näin eri toimijoiden välinen yhteistyö ja toisaalta myös kiistat ja ristiriitaiset toimet erottautuivat selkeämmin.⁴⁹

Useat Lontoon historiaa käsittelevät teokset eivät huomioi kaupunginosien valtuustojen merkitystä, vaikka seutuhallinto toimi useimmiten varsin ahtaassa poliittisessa raossa valtion ja toisaalta juuri kaupunginosien painostamana. Lisäksi Lontoota tutkittaessa on syytä ymmärtää se, että useimpia valtuustoja on hallinnut yksi puolue yksinkertaisella määräenemmistöllä. Tästä syystä poliittiset päätökset ovat perustuneet määräenemmistön tahtoon – ei todelliseen, eri osapuolten neuvottelujen lopussa saavuttamaan ja äänestyksellä sinetöityyn päätökseen. Tästä syystä en nähnyt mielekkääksi jäsentää tutkimustani yhteiskuntapoliittisena neuvotteluprosessina. Viheralueet oli otettu osaksi Lontoon kunnallishallinnon päätöksentekoa jo 1800-luvun lopulla, joten niiden suunnitteleminen, rakentaminen ja käyttäminen olivat täysin politisoituneet jo 1900-luvun alussa. Lontoon kolmipor-
taisen hallinnon eli kaupunginosien, seutuhallinnon ja valtion toimien tutkiminen mahdollisti kaupungin viheralueiden historian kirjoittamisen aikaisempia tutkimuksia monipuolisemmin ja perusteellisemmin.

En tarkastellut vain yhtä puistoa vaan halusin rakentaa perusteellisen tulkinnan yhden kaupungin viheralueiden kehityksestä. En tosin halunnut tutkia koko kaupunkia kaikkine viheralueineen, koska työn valmistuminen edellytti aiheen rajaamista. Halusin verrata omassa

tutkimuksessani viheralueiden kehitystä useassa kaupunginosassa rakentaakseni uskottavan tulkinnan niiden historiasta 1900-luvulla, mikä samalla toimisi uutena näkökulmana Lontoon viheralueiden historiaan. Mutta mitkä kaupunginosat valitsisin? Tarkasteltuani useita rajausvaihtoehtoja tutkimuskirjallisuuden perusteella sekä tutustuttuani Lontoossa eri kaupunginosien arkistoihin valitsin tutkimuskohteikseni nykyiset Camdenin ja Southwarkin (ja näitä edeltäneet Hampsteadin, Holbornin ja St Pancrasin sekä Bermondseyn, Camberwellin ja Southwarkin) kaupunginosat.⁵⁰ Valinnassa yhtenä tärkeimmistä kriteereistä oli niissä sijainneiden viheralueiden epätasainen jakauma 1920-luvulla eli tutkimusajanjaksoni alussa. En kuitenkaan yrittänyt tutkia ja kirjoittaa kaikkien viheralueiden historiaa – tältäkin osin viheralue käsitteenä vaati rajausta. Minua kiinnostivat erityisesti julkiset viheralueet siitä syystä, että niiden kehitys 1900-luvulla nivoutuu yhteen etenkin kaupunkisuunnittelun ja vapaa-ajankulttuurin kehityksen kanssa. Kun valitsin tutkimusaiheekseni julkisten viheralueiden kehityksen eri kaupunginosissa, avautui taas uusi näkökulma – nyt viheralueiden suunnitteluun, rakentamiseen ja käyttöön niin kaupunginosien välillä kuin koko kaupungin alueella.

Ympäristöhistorian tutkimuksissa mainitaan usein, että alalle ovat tyypillisiä hyvin laajat ja monitieteiset menetelmät ja aineistot.⁵¹ Käytännössä luonnontieteellisen aineiston sekä tavanomaisen historiallisen lähdeaineiston yhdistäminen on osoittautunut vaikeaksi, ja tutkimukset ovat rakentuneet ensisijaisesti jommallekummalle aineistotyyppille.⁵² Myös kaupunkihistoriassa pyritään hyödyntämään mahdollisimman monipuolista lähdeaineistoa, mutta useimmat tutkimukset hyödyntävät silti pääosin vain hallinnollisia aineistoja. Oma tutkimukseni rakentui lähes yksinomaan julkishallinnon tuottamalle arkistoaineistolle. Tavallaan tutkimukseni onkin malliesimerkki empiirisestä tutkimuksesta, jolle valitaan huomattavan laaja ja useista eri näkökulmista tarkasteltava lähdeaineisto. Tosin kaiken Lontoon viheralueita käsittelevän aineiston paikantaminen saati lukeminen olisi ollut käytännön mahdottomuus. Tärkeämpää oli analysoida valitsemistani kaupunginosista mahdollisimman edustava ja monipuolinen aineisto näytteenä viheralueiden kehityksestä sekä niiden käytöstä. Useat historioitsijat kannattavat kenties huomaamattaan totaalihistoriallista tutkimussuuntausta, jossa tutkija pyrkii löytämään ja hyödyntämään kaikki tutkimusta käsittelevät aineistot. Olennaista lähdekeskeiselle ja

-kriittiselle tutkimukselle on kuitenkin ymmärtää, että yhdessäkään tutkimuksessa ei pystytä tarkastelemaan kaikkia mahdollisia käytettävissä tai kuviteltavissa olevia lähdeaineistoja, ainakaan kokonaisuudessaan. Tutkijan valitsemat aineistot toimivatkin ennen kaikkea harkinnanvaraisena näytteenä, josta tutkija pyrkii löytämään vastaukset esittämiinsä kysymyksiin.

Kaupunkisuunnittelun historia tarjoaa tärkeän näkökulman viheralueiden kehitykseen. Toisin kuin kaupunkihistoriassa, siinä korostuvat teorit, jotka perustuvat kaupunkien kehityksen ja siihen liittyvien ilmiöiden mallintamiseen. Lontoon historiassa yksi tunnetuimmista teorioista on puutarhakaupunkiaate (*garden city movement*) ja sen vaikutus kaupungin suunnitteluun ja rakentamiseen.⁵³ Vastaavasti viheralueita käsittelevistä teorioista tunnetuin lienee viherkehä (*green belt*).⁵⁴ Silti puistojen ja pienten puistikoiden kehitystä ja käyttöä käsittelevää yleistä teoreettista mallia ei ole, vaikka niiden kehitystä onkin tarkasteltu ja mallinnettu eri näkökulmista useissa 1900-luvun kaupunkisuunnittelua ja -suunnitelmia käsittelevissä tutkimuksissa.⁵⁵ Yhtenä merkittävänä syynä teoriattomuuteen lienee aiheen käsitteellistämättömyyden lisäksi se, että mikään yksittäinen aate ei ole ohjannut kaikkien viheralueiden hankintaa eikä niiden käyttöä. Siinä missä 1800-lukua kuvasi viimeisten rakentamattomien avointen alueiden suojeleminen tai muuttaminen viheralueiksi, 1900-luvulle oli ominaisempaa pinta-alaltaan pienempien viheralueiden rakentaminen kaupunkien ydinalueille sellaisille tonteille, joilta aikaisemmat rakennukset oli purettu.⁵⁶ Ero Lontoon 1800-luvun suunnittelemtoman kasvun ja etenkin 1930-luvun jälkeisten vuosikymmenten suunnittelun ja myös valvotun kaupungistumisen välillä oli huomattava. Paradoksaalisesti 1900-luku edusti kokonaisvaltaisempaa kaupunki- ja viheraluesuunnittelua kuin 1800-luku, jota kuitenkin valtaosa viheraluetutkimuksista käsittelee.⁵⁷ Yksi keskeinen syy ajoittaa tutkimuksen alku 1920-luvulle oli nimenomaan 1930-luvun murros sekä kaupunkisuunnittelussa että viheraluerakentamisessa. Oli siis tärkeää selvittää murrosta edeltäneet käytännöt.

Sen sijaan, että olisin tarkastellut viheralueiden kehitystä ainoastaan kaupunkisuunnitelmien näkökulmasta, pyrin selvittämään, ketkä suunnittelivat, rakensivat ja käyttivät erilaisia viheralueita ja miksi. Pelkistetty kaupunkisuunnitelmiin keskittynyt tutkimus ei olisi riittänyt vastaamaan näihin kysymyksiin, sillä tällöin on vaarana vain tehdä yksikertaisia selvityksiä puistojen arkkitehtuurista tai suunnitelmista ja

niiden valmistelusta tai tavoitteista rakentaa uusia puistoja. Silti useat tutkimukset keskittyvät suunnitelmien laatimiseen, eivät niiden toteutukseen.⁵⁸ Lähes poikkeuksetta Lontoon kaupunkisuunnittelua käsittelevissä tutkimuksissa mainitaan kolme suunnitelmaa – *The County of London Plan* (1943), *The Greater London Plan* (1944) ja *The Greater London Development Plan* (1969/1976) – joiden merkitystä kaupungin historiassa ei voida sivuuttaa. Vaikka viheralueet olivat näissä suunnitelmissa yksi uudistuvan kaupungin perusosista, yksikään näistä kansainvälisesti tunnustetuista suunnitelmista ei osoittautunut merkittäväksi viheralueiden käytännön rakentamisen kannalta. Näitä tärkeämpi oli *Administrative County of London Development Plan* (1951/1955), joka tarjosi kattavan, tarkan ja aikataulutetun suunnitelman kaupungin jälleenrakentamiselle. Tällä kaupunkisuunnitteluhistoriassa lähinnä ohimennen mainitulla suunnitelmalla oli huomattava vaikutus Lontoon viheralueiden rakentamiseen, ja sen vaikutus ulottui käytännössä 1980-luvulle saakka.⁵⁹

Tutkimukseni osoitti sen, että kaupunkisuunnitteluhistoriassa tulisi aina tarkastella suunnitelman koko kehityskaarta eli lähtökohtaa, laadintaa ja muokkaamista hyväksymisprosessin osana kaupunginhalinnon eri tasoilla sekä lopulta toteuttamista. Huomattavasti pelkkää suunnitelma-analyysin tekemistä kiinnostavammaksi osoittautui sen selvittäminen, mitä tapahtui suunnitelman julkistamisen jälkeen eli sen toteuttamisvaiheessa. Jälkikäteen tarkasteltuna tutkimukseni osuus, jossa käsitellään kaupunkisuunnittelua ja viheralueita, hyödyntää osittain polkuriippuvuus-mallia, jossa seurataan tehtyjen valintojen vaikutusta myöhempiin päätöksiin.

Syy uusien viheralueiden hankkimiseen oli niiden vähäisyydessä. Tosin kaupunginosien tasolla viheralueiden vähyyttä suurempana ongelmana pidettiin niiden epätasaista jakautumista. Kaupunkisuunnittelu tarjosi teoreettisen ratkaisun molempiin ongelmiin, mutta todellisuudessa mahdollisuudet hankkia ja rakentaa uusia viheralueita pysyivät rajallisina. Ei ollut yksiselitteistä ja selkeää vastausta siihen, miten paljon viheralueita olisi ollut riittävästi, vaikka kaupunkisuunnittelijat yrittivät kehittää toimivaa laskennallista määrettä viheralueiden määrälle.⁶⁰ Kaikissa edellä mainituissa kolmessa suunnitelmassa kuvattiin uusi Lontoo aina vain avarampana ja väljemmin rakennettuna kaupunkina, jossa olisi lukuisia uusia viheralueita. Kuitenkin ainoastaan 1940-luvulta alkanut ja 1960-luvulle jatkunut jälleenrakentaminen

mahdollisti vuoden 1951 suunnitelman osittaisen toteuttamisen, ja tämä suunnitelmallisuus oli täysin poikkeuksellista Lontoon historiassa.⁶¹ Olennaista on huomata, että eri toimijoilla, jotka osallistuivat suunnitelmien valmisteluun ja toteutukseen (asukkaat, virkamiehet, suunnittelijat ja poliitikot), oli toisistaan poikkeavat näkemykset viheralueiden merkityksestä ja tarpeesta. Tällä tavoin kaupungin monipolvisen hallinnon ja muiden toimijoiden huomioiminen mahdollisti aikaisempaa perusteellisemman tulkinnan erilaisten viheralueiden hankinnasta ja rakentamisesta.

Koettiin viheralueiden vähäinen määrä (ympäristö)ongelmaksi? Useissa kaupunkien ympäristöjä käsittelevissä historiallisissa tutkimuksissa tarkastellaan ympäristöongelman syntyä ja kehitystä sekä toimia ongelman määrittämiseksi ja ratkaisemiseksi.⁶² Ongelmalähtöisyys tarjoaa mahdollisuuden tuottaa nykyhetkellä tarpeellista tietoa tutkitavan ongelman syistä, tehdyistä päätöksistä ja aikaisemmista toimista. Silti ongelmalähtöisyys muodostaa itsessään ongelman, koska tutkimus pyrkii selvittämään, miksi ja miten valitusta asiasta muodostui ongelma. Näin tutkimuksen näkökulma rajautuu enemmän kuin tutkijat ovat kenties valmiita myöntämään. Historioitsija Laura Hollsten toteaa, että tutkija joko ”ajattelee, että ympäristöongelmat ansaitsevat huomiota ja että ne (mahdollisesti) vaikuttavat hänen tulkintaansa, tai että hän soveltaa ympäristöystävällistä ideologiaa historian tutkimukseen voidakseen osallistua ympäristöongelmien ratkaisemiseen”.⁶³ Samoin tulee muistaa, että ongelma ei koskaan ole vaikutuksiltaan samankaltainen kaikille.⁶⁴ Tästä syystä tutkijan on kyettävä huomioimaan aikalaisnäkemykset tutkittavasta ilmiöstä.

Verrattuna edeltävään vuosisataan viheralueiden vähyyttä ei nähty tai koettu enää 1900-luvulla ”ympäristöongelmana”. Ennen kaikkea tähän oli syynä bakteriologian kehitys tautien leviämisen selittäjänä. Vaikka puistojen merkitys paikallisina ”ilmanpuhdistajina” oli huomattu jo 1800-luvulla, tieteelliset tutkimukset viheralueista ilmanlaadun parantajina vahvistivat nämä havainnot vasta 1900-luvun lopulla.⁶⁵ Sitä vastoin 1900-luvulla ongelmaksi koettiin viheralueiden riittämättömyys ja niiden jakautuminen epätasaisesti kaupungin alueella. Lontoossa ja muissa englantilaisissa kaupungeissa merkittävin syy rakentaa 1900-luvulla uusia viheralueita, erityisesti puistoja, perustui ilmanpuhdistauden tai luonnonmukaisuuden sijaan tarpeeseen avartaa ahdasta, viktoriaanista perua olevaa kaupunkirakennetta. Lisäksi haluttiin parantaa

paikallisten asukkaiden mahdollisuuksia viettää vapaa-aikaa rakentamalla etenkin liikunta- ja urheilupaikkoja.⁶⁶ Useat urheiluhistorioitsijat ovatkin huomauttaneet, että kaupunkien viheralueiden merkitystä 1900-luvun liikunta- ja urheilukulttuurin kehitykselle ei ole tutkittu riittävästi.⁶⁷ Etenkin puistojen käyttö urheilualueina merkitsi sitä, että ne eivät muodostuneet kansainvälisiksi kaupunkisuunnittelun ja -rakentamisen esikuviksi, ennen kuin ensimmäiset ekologiset puistot rakennettiin 1970-luvulla.⁶⁸ Lontoossa syyt viheralueiden rakentamiseen ja suojelemiseen vaihtelivat 1900-luvulla vapaa-ajasta ja urheilusta ekologiaan ja luonnonsuojeluun. Erityisesti historioitsijan onkin kyettävä hermistämään käyttämänsä käsite sen vaihtuville merkityksille.

KÄSITE TUTKIMUKSEN TEORIANA

Tässä luvussa tarkastelin käsitteiden valitsemisen, määrittelemisen ja rajaamisen merkitystä historian tutkimuksessa. Pysin avaamaan prosessia, jossa hahmotin Lontoon historian yhtä juonetta määrittämällä yhden keskeisen ja kokoavan käsitteen – viheralueen – ja tarkastelemalla tähän käsitteeseen liittyviä keskusteluja ja rajoituksia erityisesti ympäristöhistorian ja kaupunkisuunnitteluhistorian näkökulmista. Useiden näkökulmien yhdistäminen yhden käsitteen avulla muodosti samalla tutkimuksen teoreettisen viitekehyksen. Näin aiheeseen saatu näkökulma muodostui aikaisempaa laajemmaksi ja monipuolisemmaksi. Puiston tai yhteismaan kaltaisen tarkasti rajatun hallinnollisen käsitteen sijaan viheralue-käsitteellä oli mahdollista rakentaa aikaisempia tutkimuksia huomattavasti syväluotaavampi vertaileva tutkimus suurkaupungin ympäristön kehityksestä ja sen käytöstä. Historiantutkimuksessa käsite on toimiva, kun tutkija pystyy tarkastelemaan menynyttä aikaa ja sen tapahtumia menneen ajan ihmisten näkökulmasta. Tämän tavoitteen toteuttamiseksi tutkijan valitsema käsite tulee kontekstualisoida eli suhteuttaa tutkittavan aikakauden ja kulttuurin näkemuksiin. Koska yhden käsitteen merkitys oli tutkimuksessani niin keskeinen, avaamalla valitsemani käsitteen määrittelyn sain avattua ymmärrettävämmäksi myös tutkijana tekemäni valinnat esimerkiksi kysymyksenasettelussa sekä aineiston kokoamisessa.

Samalla tavalla kuin viheralue toimi välttämättömänä välineenä omassa tutkimuksessani, yleisesti käsitteet toimivat tutkijan

tärkeimpinä työkaluina tutkimuksen jäsentämisessä. Niillä historian-tutkija määrittää, rakentaa sekä lopuksi teoretisoi oman tutkimuksensa osaksi aihetta käsittelevää laajempaa tieteellistä keskustelua. Abstrahoitu käsite, kuten viheralue, mahdollistaa tutkimustulosten vertaamisen muihin samaa aihetta tai ilmiötä käsitteleviin tutkimuksiin. Aineistolähtöinen eli empiirinen tutkimukseni Lontoon viheralueiden kehityksestä tarjoaa uuden teoreettisen näkökulman muita Ison-Britannian tai jopa Euroopan kaupunkien viheralueita käsitteleville tutkimuksille nimenomaan käsitteen tasolla. Vaikka pelkästään käsitteiden avulla valittua ilmiötä jäsentävää historian tutkimusta voi pitää teoreettisesti yksinkertaisena, on syytä huomioda, että kaikkiin tutkimusaiheisiin ei ole mahdollista soveltaa laajasti teorioita. Käsitteiden määrittelyn tulee-kin olla merkittävä osa tutkimusta ja toimia ensimmäisenä askeleena tutkimuksen teoretisoinnissa. Näin tutkimus myös kytkeytyy paremmin osaksi laajempaa tieteellistä keskustelua.*

* Kirjoitettu osana Suomen Akatemian hanketta *Luonto historiassa, kulttuurissa ja taiteessa* (278008).

NÄKÖKULMA KAUPUNKIYMPÄRISTÖN HISTORIAAN

1. Schönach 2008, 105–106; ks. myös Isenberg 2014.
2. Ruuskanen & Väyrynen 2016, 334–336, 359–361.
3. McNeill 2003, 16–17; Asdal 2003, 62–73; Schott 2005, 1–5; Brantz 2007.
4. Ympäristöhistorian teoreettisuudesta ks. Lehmkuhl 2007, 17–21; Väyrynen 2006, 287–288; Myllytausta & Saikku 2001, 3. Vastaavasti yhteiskuntatieteellisen ympäristötutkimuksen teoriakeskustelusta ks. Massa 2009, 9–12.
5. Hietala 2001, 25–26; Katajala-Peltomaa & Vuolanto 2001, 42–46; Kostiainen 2001, 69–72.
6. Hannikainen 2014.
7. Massa 2014, 25.
8. Clark & Jauhiainen 2006, 4–7.
9. Conway 1991; Lasdun 1991; Conway 2000.
10. Greenspace 2015.
11. Määritelmästä ks. myös Clark 2017a, 20.
12. Ks. esim. Laakkonen 2001, 16.
13. Ruuskanen & Väyrynen 2016, 348–350.
14. Timo Myllyntaus huomauttaa, että ympäristöhistoriassa tavoitteena on tutkimus, jossa eri historialliset näkökulmat ja selitystasot limittyvät toisiinsa. Myllyntaus 2001, 152–155, ks. myös Coates 1998 ja Schönach 2008.
15. Ympäristöhistorian tutkimuksille on tyypillistä useita näkökulmia yhdistävä lähestyminen, ks. Myllyntaus & Saikku 2001, 3.
16. Hannikainen 2014, ks. myös Clark 2017b, 217.
17. Pryor 2010, 610–611; Pincetl 2007, 88–89; Bell ym. 2007; Pincetl & Gearin 2005, 367.
18. Gunn 2002, 2–11; Waller 2000, 11–14.
19. Hannikainen 2014, vertailusta muihin englantilaisiin kaupunkeihin ks. Conway 2000.
20. Lehmkuhl 2007, 21–24; Brantz 2007, 202–204; ks. myös Woolley 2003, 2–3, 55–56.
21. Coates 1998, 12.
22. Haila & Lähde 2003, 16–19.
23. Haila & Lähde 2003, 19; ks. myös 13–14.
24. Lähde 2006, 88–89; ks. myös Ampuja 2007, 200.
25. Ruuskanen & Väyrynen 2016, 334–338, 351, 359.
26. Simmons 2001, 3–8.
27. Sörlin & Warde 2007, 116–120; ks. myös Asikainen 2014.
28. Pryor 2010.
29. Mattless 1998; Burckhardt 2002.
30. Sörlin & Warde 2007, 112; Worster 1988, 302–303.
31. Haila 2008.
32. Sprin 1984, 4–5; Coates 1998, 189–190; Heynen ym. 2006, 5. Huomionarvoista on se, että jo Lewis Mumford määrittää kaupungit omalla tavallaan luonnollisiksi. Mumford 1938, 3–12.
33. Cronon 1995, 25–26, 51–52; Worster 1988, 302–303.
34. Asikainen 2014; Kummala 2016.
35. Sprin 1984; ks. myös Gandy 2006, 64, 73; Sipilä ym. 2008, 82–87; erittäin tervetullut ja ansiokas poikkeus on Kummala 2016, 55–80.
36. Asikainen 2014, 22; Kummala 2016, 81–113; ks. myös Väyrynen 2009, 72–77.
37. Williamsson 2013, 161–168; ks. myös Hannikainen 2014.
38. Radkau 2008, 2–5.

39. Coates 1998, 189–190; Haila & Lähde 2003, 20–21.
40. Coates 1998, 111–113; saman kehityksen huomioi myös Asikainen 2014, 22–24, 35–36.
41. Pryor 2010, 652–659; Ampuja 2007, 208–209.
42. Williamson 2013, 176–178.
43. Hannikainen 2014; ks. myös Ampuja 2007, 107–110.
44. Gandy 2006, 72.
45. Kalela tässä teoksessa.
46. Radkau 2008.
47. Haila 2008; Clark 2009; 2013; ks. myös Joutsivuo & Kekäläinen 2005, 9–19.
48. Lontoon määrittämisestä tarkemmin esimerkiksi Simmie 1994.
49. Clark 2009.
50. Tein aluksi tutkimusta niin Greenwichin kuin myös Tower Hamletin kaupunginosista.
51. Asikainen 2014, 33; ympäristöhistorian metodologiasta tarkemmin ks. Myllyntaus 2001, 145–150.
52. Myllyntaus 2001, 149; tästä erittäin miellyttävä poikkeus viheralueiden tutkimuksessa on Pinol 2017.
53. Shelter 2000; Schubert 2000.
54. Garside 2006, 70.
55. Brantz & Dümpelmann 2011, 1–2; Van Rooijen 2000, 213.
56. Pryor 2010, 567.
57. Hannikainen 2014.
58. Esim. Lemes de Oliveira 2017.
59. Hannikainen 2014, 126–133, 200, 204.
60. Viheralueiden pinta-alaa käsittelevistä keskusteluista ks. Hannikainen 2014, 122–128, 198–203.
61. Hannikainen 2014.
62. Massa 2014, ks. myös Laakkonen 2001; Ampuja 2007; Schönach 2008; Asikainen 2014.
63. Hollsten 1999, 148.
64. Haila & Lähde 2003, 33–34.
65. Pryor 2010, 565–566.
66. Hannikainen 2014.
67. Holt 2008, 8–14; laajemmin urheilusta ja viheralueista ks. Clark ym. 2009.
68. Hannikainen 2014; suunnitelmien vaikutuksesta ks. esim. Dümpelmann 2009.